

מיתוס הבוגוניה, התפיסה ההלכתית וההיתר לאכול דבש דבורים

מאת: זהר עמר

מבוא

במשך כאלפיים שנה לפחות רווחה האמונה בדבר בריאה ספונטנית, כלומר היווצרות יצורים חיים מהדומם המכונה לעיתים בשם "יש מאין". התיאוריה הזו התבססה על תצפיות שטחיות ומוטעות. כך למשל, סברו שרמות נוצרות מריקבון בשר שמהם מתפתחים זבובים. בגישה זו אחזו גדולי חכמי הקדמונים כאריסטו. מפנה חד כנגד תפיסה זו חל רק בעקבות התפתחות המדע, החל מהמאה השבע עשרה ואילך. ציוני דרך שהובילו לשינוי התפיסה הקדומה ניתן לראות בניסויים פורצי הדרך של חוקר הטבע פרנצ'סקו רדי (1626 – 1697), של אנטוני ואן לֶוֹנְהוּק (1632 – 1723), שפיתח מיקרוסקופ שבאמצעותו ראה חיידקים ויצורים זעירים ושל לואי פסטר (1822 – 1895), שהוכיח שצמיחתם של מיקרואורגניזמים על מצע מזין אינה נובעת מבריאה ספונטנית. גילויים מדעיים אלה ומתחומים אחרים טלטלו עולם מונחים ותפיסות יסוד, שנחשבו עד כה בלתי מעורערות. הדבר העמיד אתגר אינטלקטואלי גדול בפני אנשי הרוח וההשכלה ולא פסח גם על עולם ההלכה היהודי, שנאלץ להגיב לחידושים אלה.¹ כך למשל, הדבר הביא לתמורות בפסיקה ההלכתית ביחס לבדיקת תולעים במזון, בדורות האחרונים, תופעה שעדיין נמצאת בדיון תורני תוסס.²

¹ ד' רודמן, מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה, ירושלים תשס"ג, עמ' 235 – 248.

² S. Adams, "The Scientific Revolution and Modern Bedikat Tola'im Trends," *Hakirah*, 22 (2017), pp. 93-124.

פרופ' זהר עמר למד בישיבת מרכז הרב שבירושלים. שימש חמש שנים מנהל הגן הבוטני באבו כביר (לשעבר אוניברסיטת תל אביב) במסגרת החברה להגנת הטבע. למד את כל תארוו במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה שבאוניברסיטת בר אילן וכיהן פעמיים כראש המחלקה.

עוסק במחקר רב תחומי - בקשר בין תולדות הטבע במקורות ישראל, תרבות חומרית וחיי יום-יום בעולם הקדום ולאור הספרות הקלאסית והערבית. הוא מתמחה בזיהוי צמחים ובעלי חיים במקרא, בספרות חז"ל ובספרות ימי הביניים ובמיוחד בכתבי הרמב"ם. פרסם עשרות ספרים ומאות מאמרים. בעל האתר קדמוניות הטבע - <http://zoharamar.org.il/>

הדוגמה המפורסמת ביותר היא בעניין סוגית הריגת כינים בשבת, במחלוקת שנפלה בין הרב והרופא יצחק למפרונטי (1679 – 1756) ובין רבו יהודה בריאל. הרב למפרונטי שהיה ער להפרכת התיאוריה של בריאה ספונטנית, סבר שגילוי זה מחייב שינוי ההלכה המופיעה בחז"ל ובקרב הפוסקים המאוחרים יותר. דעה זו התירה להרוג כינים בשבת, שנחשבו בעבר כיצורים שנוצרים מהזיעה.³ לכן לדעתו, בימינו אין היתר להרוג כינים בשבת ויש בכך איסור דאורייתא.⁴ לעומת זאת, הרב בריאל סבר שאין ההלכה המיוסדת על מסורת וקבלה, יכולה וצריכה להשתנות בעקבות גילויים מדעיים, כמו אלה שמוכיחות שכינים פרים ורבים מזכר ונקבה.⁵

בסקירה קודמת כבר עסקנו בהגיון ההלכתי שעמד בבסיס התפיסה של הקדמונים ומדוע היא לדעתנו נותרה רלוונטית גם בימינו, אף שהידע שלנו סותר את זה של הקדמונים.⁶ במאמר זה נבקש לבחון את גישת היהדות לתיאוריה הקדומה בדבר בריאה ספונטנית, שיוחסה לדבורי הדבש והשלכותיה על עולם הפרשנות וההלכה. כמו כן, נעמוד על ההבדל בינה ובין סוגיות אחרות הקשורות להיתר אכילת שרצים בתנאים מסוימים.

מיתוס הבוגוניה

בעולם הקדום רווחה האמונה שדבורים נוצרים באופן ספונטני מפגר של בעל חיים, לרוב בקר. המיתוס הזה היה ידוע בשם "בוגוניה" (Bugonia) שמשמעותו ביוונית "צאצאי השור", במשמעות של "דבורים ילידי השור". לעיתים היה זה כינוי נרדף לדבורי הדבש. בדומה לכך האמינו שצרעות נוצרות מפגר של סוס. אמונה זו מופיעה רבות בספרות הקלאסית, בשירה ואף בחיבורים החשובים ביותר בתחום מחקרי הטבע.⁷ דוגמה לכך הוא התיאור המופיע אצל וירגיליוס (מאה ראשונה לפנה"ס), הנותן הנחיות כיצד להקים דור חדש של דבורים על פי ידע שמיוחס למצריים, מ"דם של בני בקר יוצר דבורים". בונים מבנה מקורה עם ארבעה פתחים לתוכו מכניסים שור בן שנתיים עם קרניים. את השור הורגים בחניקה ואחר כך כותשים את בשרו על קרביו, מבלי לפגוע בעור פרוותו. הגוויה

³ בבלי, שבת קז ע"ב; רמב"ם, הלכות שבת יא, ב-ג; שו"ע, או"ח, שטז, ט.

⁴ פחד יצחק, ערך צידה, כא ע"ב, בלשונו: "ואל יכניס עצמו בספק חיוב חטאת".

⁵ פחד יצחק, שם.

⁶ ז' עמר, "על תולעים כשרות שבגבינה וכינים שמותר להרוג בשבת" אמנות עתיך, 116 (תשע"ז), עמ' 115 – 119. עוד ראו: הרב משה צארום, "תולעת שבפירות במשנת הרמב"ם", מסורה ליוסף, ו (תשס"ט), עמ' 255-260; הרב יהונתן שמחה בלס, "טפילים בבשר דגים: שיטות מדעיות בקביעת 'שם שרץ'", תחומין, לב (תשע"ב), עמ' 393-402.

⁷ G. Plinius, *Naturalis Historia*, (H. Rackham & W.H.S. Jones trans.) London 1989, XI 70, XXI 81;

M. T. Varro, *On Agriculture* (W.D. Hooper trans.), London 1999, III, 16, 4;

Aelian On the Characteristics of Animals (A. F. Scholfield tran.). London 1959, II 57.